

Др Алексеј Тимофејејев, доцент
Одељење за историју, Филозофски факултет,
Београд

УДК 93/94:929 Јовановић М.
94:314.151.3(=161.1)(497)''1920/1940''
94(=161.1)(497)''1920/1940''

Руска емиграција у радовима Мирослава Јовановића

Апстракт: У научном опусу професора Мирослава Јовановића материјали у вези са емигрантима обухватају две трећине истраживачког рада. Он је уочио постојање руске емиграције на Балкану као посебне целине, повезане сплетом демографских, миграционих и културних дешавања и са посебном периодизацијом. Унутрашње везе емигрантске групе и њени погледи на Русију били су са становишта српског друштва мање очигледни, док су за руске емигранте били примарни. Рационални приступ Мирослава Јовановића студији „другог“ представља успешан пример примене методолошког приступа друштвене историје на нове историјске проблеме.

Кључне речи: руска емиграција, друштвена историја, социјалне групе, имагологија, избеглице

Научни опус професора Мирослава Јовановића обухвата више од осамдесет научних радова (монографија, грађе, научних чланака, енциклопедијских одредница, приказа), не рачунајући публицистику и уредничке радове. Материјали у вези са емигрантима појавили су се у 53 његова рада и то од самог почетка до краја научне каријере. Дакле, отприлике две трећине његовог самосталног истраживачког опуса мање или више су везане за теме о руској емиграцији. Руској емиграцији су посвећене и магистарска и докторска теза професора Јовановића.¹ Објавио је четири монографије, које су се потпуно или делимично тицале руске емиграције,² потом два зборника грађе, који су, између осталог, садржали грађу посвећену руској емиграцији.³ припремио је каталоге и учествовао у припреми

¹ Мирослав (Мирко) Јовановић (1. мај 1962, Београд – 8. јануара 2014, Бајина Башта) магистрирао је 1993. године на Филозофском факултету у Београду, на Катедри за општу савремену историју, са темом: *Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919–1924*. Докторирао је на истој катедри 2001. године, са темом *Руска емиграција на Балкану 1920–1940*.

² *Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919–1924*, Београд 1996, 385; *Русская эмиграция на Балканах (1920-1940)*, Москва 2005, 484; *Руска емиграција на Балкану (1920-1940)*, Београд 2006, 559; *Срби и Руси 12-21 век (Историја односа)*, Београд 2012, 254.

³ *Живети у Београду 1890-1940: Документа Управе града Београда*. Књига 6, (Приређивач са Гораном Милорадовићем, Мирославом Перишићем, Дубравком Стојановић и Миланом

три научне изложбе: *Руски емигранти професори на универзитету и у школама Србије* (1993); *Руске избеглице у Југославији. Кроз архивску грађу* (1997); *Руска емиграција у писмима Двору и Влади Краљевине Југославије 1920–1939* (1999).⁴ У оквиру два приручника објавио је четири енциклопедијске одреднице, које су се такође тицале руске емиграције.⁵ Научна географија објављених радова о руској емиграцији прилично је широка – од Бона до Севастопоља, од Петрограда до Софије – иако је главнина радова изашла у Београду.⁶ Нажалост, два зборника грађе о руској емиграцији, над којима је радио професор Мирослав Јовановић, нису видела светлост дана због његове изненадне смрти. То су зборник радова Руског научног института и четврти том пројекта *Москва–Србија, Београд–Русија*, који су такође требали да се појаве и у Русији, али је рад на њима заустављен у почетним фазама.

Иако је научни опус М. Јовановића доста кохерентан, ипак се јасно може уочити одређена трансформација тема и приступа – од радова о большевичкој агентури у редовима избеглица и анализе часописа *Руски Архив*⁷ који су уређивали бивши есери, до радова о Руској православној цркви и објављивања највећег (по обиму) рада (публикације извора) у издавачкој кући Института за теолошка истраживања Православног богословског факултета.⁸ Ипак, људи који

Ристовићем), Београд 2008, 705; *Срби о Русији и Русима: Од Елизавете Петровне до Владимира Путина (1750-2010) – Антологија*, (приређивач), Београд 2011, 857.

⁴ „Руски емигранти професори на факултетима и школама у Србији 1920–1941“, у: *Каталог изложбе „Руски емигранти професори на универзитету и у школама Србије“*, Београд 1993; „Руске избеглице у Југославији. Могућност једног виђења“, у: *Руске избеглице у Југославији. Кроз архивску грађу. Каталог изложбе*, Београд 1997, III–VII; „О руским избеглицама у Југославији/О руских беженцах у Југославији“, у: *Изложба Руска емиграција у писмима Двору и Влади Краљевине Југославије (1920–1939). Каталог*, Архив Југославије, Београд 1999, стр. 5–13.

⁵ *Енциклопедија српске историографије*, Београд 1997. (Одреднице: „Јелачић А.К.“, стр. 407); *Енциклопедија српског народа*, Београд 2008. (Одреднице: „Краснов Н.П.“ стр. 548; „Руска емиграција“, стр. 968; „Тарановски, Тодор Васиљевич“, стр. 1119)

⁶ „Како је настала *Россија*: Кратка историја једног филма“, у: Dittmar Dahlmann, Milan Kosanovic, Milan Ristic, Ranka Gasic (Hg.), *Clio im sudosteuropaischen Diskurs. Festschrift fur Andrej Mitrovic zum 70. Geburtstag*, Michael-Zikic-Stiftung, Bonn 2007, стр. 305–315; „Российское общество Красного креста за рубежом“, в: *Вестник морског врача*, Но. 3, Севастополь 2007, стр. 278–290; „Обзор переселения русских беженцев на Балканы“, в: *Русский исход*, Санкт-Петербург 2004, стр. 165–200; „Адаптация русских беженцев в Болгарии 1920–1940“, в: *Бялата емиграция в България. Материали от научна конференция София, 23 и 24 септември 1999 г.*, София 2001, стр. 87–96.

⁷ „’Ruski arhiv’ i fašizam“, у: *Istorija 20 veka*, 1–2 (1989), стр. 169–197; „О једној забуни у нашој историографији или ко је В.Лебедев?“, у: *Зборник Филозофског факултета. Серија А: историјске науке*. Књига XVIII. Споменица Радована Самарџића, Београд 1994, стр. 337–354.

⁸ „Руска православна загранична црква у Југославији током двадесетих и тридесетих година 20. века“, у: *Српска теологија у двадесетом веку: истраживачки проблеми и резултати*, 3, 2008, стр. 160–178; *Срби о Русији и Русима: Од Елизавете Петровне до Владимира Путина (1750–2010) – Антологија*, (приређивач), Београд 2011, 857.

су добро познавали Мирослава Јовановића могу да потврде целовитост његовог погледа на свет, који би Руси назвали *целостный*. Његов поглед уопштено на свет, на Србију, али и на Русију, представљао је једну веома целовиту слику. Мирослав Јовановић заслужено је заузео прво место у редовима истраживача руске емиграције у Југославији,⁹ што се види из ненадмашивог индекса цитираности његових радова.

Мирослав Јовановић са колегама у
Московском државном архиву, 2011.

У разговору с једним од његових најбољих руских пријатеља Мирослава Јовановића, проф. др Олегом Ајрапетовим, чули смо прецизну констатацију, која помаже у проналаску тачног пута у решавању енигме успешног научног рада професора Јовановића – „недостаје нам јер је био Србин и знао је и волео своју земљу, али је тачно разумевао и познавао и Русију, према којој се односио са симпатијом, али без ружичасте магле која смета у рационалном процењивању прошлости и садашњости“. Додали бисмо још једну констатацију, а то је велика научничка храброст, одлучност и бескомпромисно истрајавање на свом

⁹ После полумемоарског истраживања Мајевског (Маевский В., *Русские в Югославии. Взаимоотношения России и Сербии*, т. 2, Њу-Йорк, 1966) истраживање М. Јовановића је представљало први монографски рад о руским емигрантима (М. Јовановић, *Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919-1924*, Београд 1996), иако је настало истовремено са чланцима других истраживача (В. Косик, В. Тесемников, Т. Миленковић, и др.)

ставу заснованом на дубоком научном знању. Није случајно што се Мирославу Јовановићу толико допадала чувена изрека руског писца С. Довлатова о „*NN*“ који је доста мек човек.¹⁰

Та научна храброст јасно се испољила већ у другом научном делу – приређивању књиге В. Станојевића, *Историја српског војног санитета*,¹¹ у којој М. Јовановић не само да је пружио одличан пример критичке анализе извора у уводној студији „Четири оквира за ново читање ‘Историје српског војног санитета. Наше ратно санитетско искуство’ др Владимира Станојевића“ већ је урадио и незамисливо – исправљао је извор, и то веома искусно и научно оправдано. Урадио је то тако што је својој публикацији познате књиге додао писмо доктора Сергеја Квинтилијановича Софотерова неименованом доктору који је завршио медицину у Русији, поводом изласка из штампе књиге др Владе Станојевића *Историја српског војног санитета*, а које критикује књигу В. Стојановића као једнострану и далеку од објективности, без обзира на друге квалитете), јер занемарује Русију и руску хуманитарну и медицинску помоћ Србији.¹² Ово писмо је поново објављено у трећем тому пројекта *Москва–Србија, Београд–Русија*.¹³

Најбитнији и најобимнији монографски рад професора Јовановића, у коме су се испољиле све његове особине као научника аналитичког духа и бескомпромисног критичара историјских митова јесте монографија *Руска емиграција на Балкану (1920–1940)*.¹⁴ Ова књига представља проширену и дорађену докторску тезу професора Јовановића, коју је аутор ових редова имао част да преведе на руски језик и која је са истим насловом *Русская эмиграция на Балканах (1920–1940)* изашла у Москви.¹⁵ Занимљиво је то што се српско издање

¹⁰ С. Довлатов, „Компромисс“// *Собрание прозы в 3х томах, Санкт-Петербург, 1993*, [„– Да вот, ишу работу. – Есть вакансии. Газета ‘На страже Родины’. Запиши фамилию – Каширин. – Это лысый такой? – Каширин – опытный журналист. *Человек – довольно мягкий...* – Дерьмо, – говорю, – тоже мягкое. – Ты что, его знаешь?“ / „– Па ево, тражим посао. – Постоји слободно место. Новине ‘На бранику Домовине’. Запиши презиме – Каширин. – Један белавак? – Каширин је искусан новинар. *Човек је доста мек...* – Измет је, – кажем, – такође мекан. – Да ли си га већ упознао?“]

¹¹ В. Станојевић, *Историја српског војног санитета. Наше ратно санитетско искуство*, (приређивач са Мирославом Перишићем, аутор поговора, писац биографија аутора, састављач библиографије, приређивач докумената), Београд 1992.

¹² „Писмо доктора Сергеја Квинтилијановича Софотерова неименованом доктору који је завршио медицину у Русији, поводом изласка из штампе књиге др Владе Станојевића ‘Историја српског војног санитета’“, у: В. Станојевић, *Историја српског војног санитета. Наше ратно санитетско искуство*, Београд 1992 (2 изд.), стр. 874–882.

¹³ *Москва–Србија, Београд–Русија. Документа и материјали: Том 3: Друштвено-политичке и културне везе 1878–1917*, Москва–Београд, 2012.

¹⁴ *Русская эмиграция на Балканах (1920-1940)*, Москва 2005.

¹⁵ *Руска емиграција на Балкану (1920-1940)*, Београд 2006.

појавило годину дана после руског издања. Ово је било типично за професора Јовановића, који је у Русији објавио око трећине својих научних радова.

Које је научне новине у приступу проучавања руске емиграције донела књига М. Јовановића? Познато је да су везе Русије и балканских земаља имале велики значај за формирање и развој руске средњовековне културе. Касније – у 18. и поготово у 19. веку – културни и политички утицај променио је свој генерални правац. После револуционарних преврата 1917. године, долази до грађанског рата и дефинитивног пада Руске монархије. Ипак, нестала царевина оставила је последњу еманаацију својих културних зрака које су се разишле по читавом свету у облику масовне политичке „беле“ емиграције. Знатан број тих емиграната пронашао је своје стално или привремено уточиште на Балкану, чиме су битно ојачане културне везе Русије и балканских земаља.

Традиционални ракурс посматрања и оцењивања руске емиграције у Србији, Бугарској и неким другим балканским земљама превазиђен је у монографији М. Јовановића, који је на нов начин пришао проучавању феномена руске емиграције на Балкану. Пре свега, поставио је нови методолошки проблем – постојања руске емиграције на Балкану као посебне целине, повезане преплитањем, преклапањем и надопуњавањем демографских, миграционих и културних дешавања. Убедљиво обједињавање руске емиграције на Балкану у посебну друштвену и културну целину омогућило је стварање посебне периодизације руске избегличке групе: време имиграције, време прихвата, време консолидације, почетак асимилације, доба појачане политизације и на крају време масовног и трајног одласка са Балкана или потпуне асимилације. Професор М. Јовановић посматрао је руску емиграцију на Балкану као посебну друштвену групу са властитим интерним циљевима и мотивима понашања. За разлику од других српских истраживача, он је основано оценио друштвено-културни утицај емиграната на локалне друштвено-културне прилике као секундарну појаву у животу руских избеглица. Схватио је да су унутрашње везе и (имагинарни) погледи на далеку Русију, који су са становишта српског друштва били мање занимљиви и очигледни, били примарни за руску емиграцију као јединствену социјалну групу.

Природно је да је монографија била широко утемељена на архивској грађи истраженој у домаћим и страним архивима (у Софији, Паризу, Бечу, Стенфорду, Москви и др.) и штампаним документима избегличких организација и различитих државних институција које су се бавиле прихватом, збрињавањем и регулисањем основних питања важних за живот Руса у новој средини. За разјашњавање неких, углавном приватних и чак интимних питања живота руских избеглица, коришћена је и обимна мемоарска грађа. Иако су извори првог реда доминирали у изворној бази истраживања, аутор је читаоцу пружио и могућност да додирне странице избегличке штампе која је одисала колоплетом политичких и личних конфликта

и заврзлама. Посебну присност књизи дао је низ ретких докумената из личних збирки и породичних архива. Књига има четири посебне логичке целине.

Део *Политика* задаје оквире постојања руских избеглица, јер без обзира на друштвене и културне аспекте постојања руске емиграције, она настаје пре свега као одговор на политичке промене које су се десиле у Русији. Поред међународне политике великих сила, која је непосредно утицала на судбине руског избеглиштва, аутор детаљно сагледава и однос различитих балканских политичких елита према питању избеглица и однос према Совјетском Савезу. Очигледна последица шаренила тих позиција била је и разлика у положају руске избегличке групе у Грчкој, Југославији, Бугарској, Румунији и Турској. Посебан интерес представља епизодна, али изузетно драматична улога коју су одиграли руски емигранти у државном удару у Албанији 1924. године. Извесно је да политика није имала само спољни него и унутрашњи утицај на избегличку групу, која је садржала скоро потпун политички спектар, што аутор сагледава према генерацијама избеглица. За прву генерацију он везује монархизам, републиканске и левичарске идеје, те чудан плод избегличких мука у Европи – „евроазијство“. Код друге генерације, која је преживела најбруталније суочавање са избегличком стварношћу, аутор истиче идеје Младих Руса и Националног савеза новог поколења (НТС), а упознаје читаоца и са егзотичном Руском фашистичком партијом. Ипак, најзначајнија политичка супротност, по мишљењу аутора, била је антитеза између Руског Балкана и Совјетског Савеза. Та антитеза претрпела је јасну еволуцију: двадесетих година емиграција је скоро јединствена о питању СССР који им је „кривац за... злехуди удес“, а бурних предратних тридесетих долази до скоро потпуног расцепа између оних који су сматрали да је „домовина у опасности“ и оних који су жељно очекивали „коначни обрачун“.

Део *Група* оцртава структуру целине руских избеглица на Балкану. Детаљно је разрађен долазак емиграната на подручје Балкана. Три велика избегличка таласа – у пролеће 1919. године, у зиму и пролеће 1920. године и у новембру 1920. године – створила су групу руских емиграната. Посебан значај имао је трећи талас, после евакуације Крима, одакле је само у Константинопољ стигло 150.000 људи. Тај трећи талас уследио је после страховитог војног пораза, због чега су већину евакуисаних (2/3) чинили војници Врангелове армије. Аутор је детаљно реконструисао почетне миграционе токове руских избеглица на самом Балкану, који су се сводили на растерећење Константинопоља од вишка избеглица, деконцентрацију и демилитаризацију Врангелове армије и многе друге сеобе мањих група. Аутор је, на основу различите архивске грађе, приближно утврдио укупни број руских избеглица на Балкану, не испуштајући из вида и активну динамику промене тога броја, узроковану миграторним процесима који су одликовали групу. Њена максимална величина крајем 1920. и почетком 1921. године била је, приближно, 215.000 до 220.000 људи. Аутор из укупног

броја руских емиграната на Балкану основано искључује више стотина хиљада припадника руске националне мањине – руско становништво Буковине и Бесарабије, територије које је Румунија присајединила крајем Првог светског рата. Посебно је занимљиво посматрање миграторних процеса унутар Балкана које је изазвала промена политичких услова и ставова владајућих елита неких балканских земаља. Аутор је уочио општу тежњу концентрације Руса у Краљевини Југославији и Бугарској, у којима је 1929. године живело 95% избеглица стационираних на Балкану. Рапидно опадање броја руских емиграната на Балкану двадесетих година сменила је стабилизација тридесетих година, када се број руских избеглица на Балкану колебао око 47.000–51.000 људи. Аутор пружа увид и у социјалну структуру избегличког друштва, односно старосну и полну расподелу руских емиграната, чију уопштену слику изражава речима: „свет одраслих мушкараца“. Невероватно компликовано питање „росијског“ или „руског“ карактера емиграције такође је нашло своје мотивисано и тактично решење на основу детаљне анализе националне и верске структуре избегличке групе. Детаљно посматрање образовне и професионалне структуре омогућило је аутору да руску белу емиграцију на Балкану назове прогнаном елитом, коју је у избеглиштву очекивало социјално декласирање. Аутор детаљно сагледава на који је начин, без обзира на све недаће и тешкоће, руска емиграција распршена у више земаља осећала своје јединство на основу низа друштвених, структурних и историјских особености.

Део *Друштво* бави се питањем интеграције руске избегличке групе у балканској средини. Пре свега, аутор детаљно сагледава правни статус избеглица на свим нивоима: међународни правни положај руских избеглица, њихов положај према совјетским законским актима и законодавство балканских држава повезано са решавањем избегличког питања. Неформални друштвени статус избеглица извесно је био опредељен сликом „другог“, која је постојала како код самих руских емиграната тако и код представника различитих балканских средина у којима су се они нашли. На стварање такве слике утицали су традиционални стереотипи, стварност заједничког живота и очигледне сличности и разлике у култури и традицији које М. Јовановић детаљно уочава и темељно обрађује. Посебну пажњу привукле су му адаптација и интеграција руских избеглица у нову средину, на коју су, према Јовановићевом мишљењу, утицали: државна политика, самоидентификација, идеја о скором повратку и историјској улози руског избеглиштва. Он комплексно сагледава и друштвено-идеолошки феномен самоидентификације и самореализације избеглица на основу идеје о „Заграничној Русији“. Реалне институције те имагинарне, али за избеглице изузетно значајне стварности биле су различите емигрантске друштвене организације: Руска армија и РОВС, Руска православна загранична црква, покушај организације Руског савета. Улогу у репрезентацији руске избегличке групе играли су државна

и парламентарна надлештва и представништва централних у локалних избегличких организација на Балкану. Улогу у формирању и уобличавању друге генерације одиграле су различите педагошке и омладинске организације. Аутор је детаљно и сасвим прецизно обрадио руске школе на Балкану, њихов наставни кадар и начин рада. Представа о руским емигрантима на Балкану заслужено се повезује са богатим културним животом који је био упућен на остваривање имагинарних циљева у служби „историјске мисије“ руског избеглиштва, али је оставио и значајан траг у култури Балкана – нарочито тамо где су избеглице имале бољи положај и већу концентрацију. Мирослав Јовановић је посебно обрадио научни живот руских избеглица, свет руске књиге на Балкану, књижевност, сликарство, архитектуру, театар, новинарство.

Последњи део *Појединац* приказује и анализира живота обичног руског избеглице – човека пуног историјског психологизма. Ту анализу аутор почиње посматрањем саме драматичне одлуке о одласку у егзил. Свакодневно преживљавање у новој средини било је повезано са радним активностима које су зависиле од успешног запошљавања појединца и битно су утицале на његов социјални положај. Јовановић је детаљно сагледао и све нијансе породичних и брачних односа руских избеглица. Посебну пажњу посветио је свету живота руске жене у избеглиштву, у друштвеном и демографском контексту како на основу студије случајног узорка регистрационих картица медицинских сестара руског избегличког Црвеног крста тако и на нивоу целокупног руског емигрантског друштва. И друга актуелна тема друштвене историје је историја детињства, која је нашла своје оправдано место у књизи Мирослава Јовановића, који је у целини сагледао компликоване друштвене чиниоце одрастања у егзилу и с њима повезане проблеме самоидентификације и субјективног дечјег доживљаја живота у избеглиштву. Успомене на прошли живот и религиозност такође су битно утицале на живот појединца. Много неописивог трагизма је и поглавље о болести и смрти појединца. Аутор је објективно, али и изразито емотивно, описао долазак смрти и умирање – неизбежног госта у животу усамљеног и остарелог руског емигранта – путем суочавања са смрћу, демографске димензије смрти и избеглиштва као повода за умирање. Нестанак руске емиграције аутор посматра кроз симболику смрти, што му је омогућило да на драматичан и импресиван начин заврши животопис руске емиграције на Балкану.

Више монографија и студија Мирослава Јовановића посвећених руској емиграцији потпуно обухвата широки распон друштвене, културне, политичке и економске историје руске избегличке групе на Балкану, која се формирала и активно деловала између два рата. Он је уочио и решио битна питања адаптације избеглица, детаљне анализе социјалне структуре, утицаја на социјалну деградацију те структуре, која је била последица емиграције, а успео је и да превазиђе шематизовани поглед (у једноставним категоријама добро–

лоше) на односе између балканског окружења и руских избеглица. Ауторов рационални приступ ван инструменталних домаћих наратива и ван дискурса „политички корисног – штетног“ представљао веома успешан пример суочавања методолошког приступа друштвене историје и нових историјских проблема. Тај приступ сагледавању проблема *sine ira et studio* постао је заштитни знак и других његових радова, који се тичу не само руских избеглица и не само Руса већ и других тема (Балкан, компаративна национална историја), а развија се и шире у оквиру научне школе проф. др Мирослава Јовановића, која гаји и одржава успомене на свог поштованог Наставника и незаборавног Ментора.

Summary

Alexey Timofeev, Ph.D.

Russian emigration in the works of Miroslav Jovanovic

Almost two-thirds of all scientific researches of the late prof. M. Jovanović were devoted to the study of problems concerning Russian emigrees. He managed to formulate a new methodological problem – the existence of the Russian emigration in the Balkans as separate entity linked by the common experiences in different demographic, migratory and cultural events. The argued unification of the Russian emigration in the Balkans in the specific social and cultural group enabled to develop a special periodization of Russian emigrees. He noticed that the internal connections of Russian emigrants as well as their views and attitude towards their distant Motherland, being less public and obvious for Serbian society, were of primary importance for the Russian emigration as the unique social group. The rational approach of prof. M. Jovanovic was a very successful example of using methodological approaches of social history in new and unresearched areas of history.